

Marcin Wasilewski¹

PITAGORAS CZY PROTAGORAS? RZECZ O GENEZIE PEDAGOGIKI GRECKIEJ

1. Uwagi wstępne: problem początków pedagogiki jako nauki w czasach antycznych. 2. Status quaestionis: współczesne badania nad dziedzictwem Pitagorasa i pitagoreizmu. 3. Źródła historyczne do biodoksografii pedagogicznej Pitagorasa i pitagoreizmu. 4. Konkluzje: miejsce Pitagorasa w dziejach pedagogiki i edukacji.

Abstrakt

Punktem wyjścia artykułu jest polemika z tezą przypisującą powstanie greckiej refleksji pedagogicznej Pitagorasowi z Samos. W dalszej części dokonany został przegląd najnowszych badań nad pitagoreizmem i ich konsekwencji dla badań historyczno-pedagogicznych, oraz próba ukazania roli i miejsca Pitagorasa z Samos dla dziejów pedagogiki i edukacji.

Słowa kluczowe: historia pedagogiki, pitagoreizm, Pitagoras z Samos, Protagoras z Abdery

1. Uwagi wstępne: problem początków pedagogiki jako nauki w czasach antycznych

Tytułowa alternatywa: Pitagoras czy Protagoras? może się współcześnie wydawać przebrzmiała. W roku 1910 Adolf Busse postawił i uargumentował

---

¹ Dr hab., prof. nadzw. Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim, mwasilewski@ajp.edu.pl; ORCID: 0000-0002-3039-2020.

na materiale źródłowym tezę, że to Protagoras z Abdery był twórcą pierwszej teorii wychowania, a w latach 30. XX wieku tezę Bussego o kluczowej roli sofistów w powstaniu pedagogiki podjął i wyakcentował Werner Jaeger w swym głośnym dziele *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*². Współcześnie na gruncie historii pedagogiki twierdzenie to wydaje się niepodzielnie dominować; jego zwolennikami byli między innymi Josef Derbolav, Wolfgang Fischer, Winfried Böhm, Christoph Lüth czy Alfred Langewand³, a wśród polskich historyków edukacji Stefan Wołoszyn uznawał Protagorasa za twórcę pedagogiki europejskiej (a także piszący te słowa w monografii poświęconej sofistom z Abdery)⁴.

Jednakże w roku 2014 znana w Polsce badaczka filozofii antycznej, Janina Gajda-Krynicka, sformułowała mimochodem taką oto polemiczną tezę: „[...] to nie sofistom przypisać należy pierwsze wyartykułowane koncepcje wychowania i ‘refleksję’ nad nimi, w postaci odkrycia pierwszych postaci bytu w ich funkcji normatywnej. Taką refleksję, którą można określić mianem ‘filozofii wychowania’ jako pierwsi sformułowali filozofowie pitagorejscy, których poglądy można rekonstruować na podstawie wielu tekstów apokryficznych”⁵.

Można jedynie wyrazić zdziwienie, że autorka w swych licznych publikacjach poświęconych filozofii pitagorejskiej nigdzie nie rozwinęła tej nowatorskiej i rewolucyjnej tezy. Patrząc jednak na rzecz nieco bardziej krytycznie,

² A. Busse, *Die Anfänge der Erziehungswissenschaft*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik“ Bd. 26, 1910, s. 465–477; W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 388–410.

³ J. Derbolav, *Protagoras — einer Väter der antiken Geisteswissenschaft?*, w: J. Derbolav, *Impulse europäischer Geistesgeschichte*, red. D. Benner, W. Schmied-Kowarzik, L. Wigger, Sankt Augustin 1987, s. 31–47; W. Fischer, *Über Sokrates und die Anfänge des pädagogischen Denkens*, w: W. Fischer, D. J. Löwisch, *Philosophen als Pädagogen. Wichtige Entwürfe klassischer Denker*, Darmstadt 1998, s. 1–25; W. Böhm, *Pädagogik*, w: *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*, red. D. Benner, J. Oelkers, Weinheim–Basel 2004, s. 750–782; Ch. Lüth, *Einführung. Griechenland*, w: *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, red. J. Christes, R. Klein, Ch. Lüth, Darmstadt 2006, ss. 11–16; A. Langewand, *Moralerziehung/Tugendbildung*, w: *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*, red. D. Benner, J. Oelkers, Weinheim–Basel 2004, s. 660–686.

⁴ S. Wołoszyn, *Pedagogika sofistów. Studium z dziejów antycznej kultury pedagogicznej (część druga)*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr (1) 3, 1957, s. 124; M. Wasilewski, *Protagoras z Abdery — sofista i wychowawca. Studium z historii filozofii wychowania*, Łódź 2013.

⁵ J. Gajda-Krynicka, *Recenzja dorobku naukowego i rozprawy habilitacyjnej dr Marcina Wasilewskiego*, Wrocław 2014 [maszynopis], s. 6.

twierdzenie Gajdy–Krynickiej może komuś mającemu pojęcie o problematyce filozofii edukacji wydawać się wysoce problematyczne. Jeśliby bowiem refleksję pedagogiczną sprowadzić do „odkrycia pierwszych postaci bytu w ich funkcji normatywnej”, to historia pedagogiki zostałaby utożsamiona z historią metafizyki, na co chyba żaden poważny filozof edukacji by nie przystał. Z drugiej zaś strony, ową tezę o Pitagorasie jako twórcy pedagogiki postawił w swej głośnej swego czasu syntezie historii wychowania antycznego Lorenz Grasberger w roku 1875⁶.

Jednakże Gajda–Krynicka na poparcie swego twierdzenia przywołuje dwie prace z lat 60. XX stulecia autorstwa fińskiego uczonego Holgera Thesleffa, mianowicie jego wprowadzenie i edycję tekstów pitagorejskich z okresu hellenistycznego. Janina Gajda–Krynicka zdaje się uważać wykładnię domniemanego pitagoreizmu hellenistycznego dokonaną przez Thesleffa za *experimentum crucis*: uważa, że prace fińskiego badacza stanowią zasadniczy przewrót, który obalił ustalenia Eduarda Zellera i Hermanna Dielsa, i że zapoczątkowały one nową epokę w badaniach nad filozofią pitagorejską⁷.

I rzeczywiście, jeśli chodzi o problematykę pedagogiczną obecną w owych pismach pitagorejskich, sprawa *prima facie* wygląda imponująco; z dokonanego przeze mnie przeglądu tekstów zebranych przez Thesleffa wynika, że zagadnienia *explicite* pedagogiczne obecne są w tekstach (w porządku alfabetycznym przyjętym przez Thesleffa): Archytas, *O wychowaniu etycznym*; Aretas, *O naturze człowieka*; Bryson, *Ekonomik*, Charondas, *Wstęp do praw i Prawa*; Diotogenes, *O pobożności*; Ekfantos, *O królestwie*; Hippodamos, *O szczęściu*, *O ustroju politycznym*, Kleinias, *O pobożności*; Lysis, *List do Hipparchosa*, Okkelos, *O naturze wszechświata*; Pitagoras, *Tripartitum* i mowy wygłoszone w Krotonie, Teano, *Listy*, Timajos, *O naturze kosmosu i duszy*; Zaleukos, *Wstęp do praw* oraz *Anonim Diodora*, *Anonim Aleksandra* i *Anonim Focjusza*⁸.

Należy jednakże zauważyć, że wszystkie te teksty pochodzą w najlepszym razie od autorów z okresu grecko-rzymskiego, a w większości z kompilacji bizantyńskich. Spekulatywne wywody Thesleffa, że ich archetypem są

⁶ L. Grasberger, *Erziehung und Unterricht im klassischen Altertum*. II Theil: *Der musische Unterricht oder die Elementarschule bei den Griechen und Römern*, Würzburg 1875, s. 8.

⁷ J. Gajda–Krynicka, *Piśmiennictwo filozoficzne epoki przedplatońskiej — jońska filozofia natury*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005, s. 390–427.

⁸ *The Pythagorean texts of the Hellenistic period*. Collected and edited by H. Thesleff, Åbo 1965.

domniemane *hypomnēmata* (notatki, pamiętniki) bezpośrednich uczniów Pitagorasa, które były jakoby przekazywane w ich rodzinach w sekrecie z pokolenia na pokolenie, aż wreszcie — po paruset latach — zostały opublikowane w okresie hellenistycznym w postaci wyciągów i streszczeń w dialekcie doryckim, często z anachronicznym zastosowaniem terminologii platońskiej, perypatetyckiej i stoickiej, a przez skromność ich wydawcy opatrzyli je imionami sławnych pitagorejczyków z V i IV wieku przed naszą erą — otóż tezy te są dziś wśród poważnych badaczy odosobnione, jak zobaczymy poniżej. W moim przekonaniu owe pitagorejskie pseudoepigrafy są jedynie w najlepszym razie wyrazem *wyobrażeń* (twórczej imaginacji autorów i fałszerzy o dziesiątki i setki lat późniejszych) o tym, co o wychowaniu mógł powiedzieć Pitagoras i jego uczniowie⁹.

2. *Status quaestionis*: współczesne badania nad dziedzictwem Pitagorasa i pitagoreizmu

Kontrowersje te są dla mnie przyczynkiem do przeglądu dzisiejszego, współczesnego stanu badań (miarodajnych prac wydanych na przestrzeni ostatnich kilkunastu lat) nad tradycją filozofii pitagorejskiej, także w kontekście problematyki paideutycznej, a mam tu na myśli takich autorów, jak Carl A. Huffman, Geoffrey Lloyd, Gábor Betegh, Dominic J. O'Meara, Constantinos Macris czy Bruno Centrone (nowa zbiorowa synteza dziejów pitagoreizmu)¹⁰, a także najnowszą, 9-tomową edycję tekstów źródłowych do wczesnej filozofii greckiej opublikowaną w 2016 roku przez André Laks'a i Glenna W. Mosta¹¹.

Punkt odniesienia (także krytyczny) dla współczesnych badań nad antycznym pitagoreizmem stanowią dwie prace wydane wprawdzie w latach 60. XX wieku, lecz nie Thesleffa, a Williama Guthrie'go i Waltera Burkerta. W pierwszym tomie swej sześciotomowej *A history of Greek philosophy* Guthrie, chcąc dotrzeć do prawdziwego Pitagorasa, skrupulatnie przeanalizował najwcześniejsze, przedplatońskie źródła, które są najbardziej wiarygodne,

⁹ M. Wasilewski, *Pedagogika grecka od Protagorasa do Posejdoniosa*, Łódź 2017, s. 48–55.

¹⁰ *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014.

¹¹ *Wolumin poświęcony filozofii Pitagorasa i pitagorejczyków: Early Greek philosophy, vol. IV: Western Greek thinkers. Part 1*. Edited and translated by A. Laks, G. W. Most, Cambridge–London 2016.

jako że nie zostały skontaminowane późniejszymi wpływami neopitagorejskimi. Jednakże Guthrie zawiesił zasadę polegania na tych wczesnych źródłach odnośnie jednej zasadniczej kwestii, a mianowicie roli Pitagorasa jako matematyka i filozofa, uznając, że choć wczesne źródła o tym milczą, to jednak należy dać wiarę późniejszym biografom, którzy ukazują Pitagorasa jako matematyka i filozofa, bo mieli oni dostęp do wcześniejszych źródeł (nam już nieznanych), i byłoby absurdem opierać się w tej kwestii jedynie na autorach sięgających czasów Platona. Ponadto Guthrie zastosował metodę, którą nazywa „metodą *a priori*” polegającą na dokonywaniu osądów w oparciu o naszą ogólną wiedzę na temat rozwoju filozofii greckiej¹². (*Notabene* tę budzącą wątpliwości metodologię Guthriego przyjęła Janina Gajda-Krynicka, w wydanej w latach 90. swej monografii o pitagorejczykach)¹³.

Zupełnie inne podejście zaprezentował Burkert. Przyjął on potwierdzone w późnych źródłach rozróżnienie między dwiema grupami pitagorejczyków: akuzmatykami i matematykami. Akuzmatycy mieliby się zajmować licznymi lapidarnymi maksymami o znaczeniu rytualnym lub symbolicznym, a druga grupa pitagorejczyków koncentrowała się na matematyce ze szczególnym uwzględnieniem teorii liczb. Burkert odrzucił pogląd, że jakoby Pitagoras sam angażował się w zaawansowane badania matematyczne, wskazując, po pierwsze, na brak solidnych wczesnych świadectw, po drugie zaś zaproponował nowe podejście do źródeł filozofii matematyki, przypisywanej w *Metafizyce* Arystotelesa niewymienionym z imienia pitagorejczykom. Niektóre fragmenty Filolaosa i Archytasa, traktowane dotąd jako późne zmyślenia, Burkert uznaje za autentyczne, i stanowiące główne źródła odnośnych partii *Metafizyki* Arystotelesa. Arystotelesowską relację należy zatem uznać jego zdaniem za świadectwa nie o samym Pitagorasie, lecz o późniejszych pitagorejczykach z V i IV wieku przed naszą erą. Burkert wyróżnia dwie zasadnicze tradycje dotyczące pitagoreizmu w IV wieku przed naszą erą: (1) Arystotelesa oraz (2) następców Platona w Akademii — Speuzypa i Ksenokratesa. Arystoteles omawiając metafizykę i kosmologię mówi o pitagorejczykach z V wieku, lecz nigdy o samym Pitagorasie, ponadto Stagiryta określa ich

¹² G. Lloyd, *Pythagoras*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014, s. 24–45; C. A. Huffman, *The Pythagorean tradition*, w: *The Cambridge companion to early Greek philosophy*, red. A. A. Long, Cambridge 2006, s. 66–87.

¹³ J. Gajda, *Pitagorejczycy*, Warszawa 1996.

mianem „tak zwanych pitagorejczyków”, sugerując, że jest to powszechnie przyjęta nazwa i jednocześnie kwestionując związek między ich myślą a Pitagorasem, a gdy omawia samego Pitagorasa (w zachowanych fragmentach prac specjalistycznych) portretuje go jedynie jako cudownego przywódcę religijnego, i wreszcie zdecydowanie odróżnia pitagoreizm od Platońskiego rozdziału idei od materii oraz jednego i nieokreślonej diady. Pitagorejczycy u Arystotelesa uznają wyłącznie rzeczy poznawane zmysłami i utożsamiają liczby z rzeczami materialnymi¹⁴.

Z kolei tradycja Akademii stawia w centrum samego Pitagorasa, a nie pitagorejczyków i łączy znaczną część filozofii Platona z Pitagorasem (metafizykę i kosmologię). To właśnie akademicka tradycja dominuje w późniejszym podejściu do pitagoreizmu, ukazując ekscytującą starożytnych tradycję Pitagorasa jako pomysłodawcy Platońskiej metafizyki, a jednocześnie nadając koncepcjom Platona rangę pradawnej wiedzy. Samego zaś historycznego Pitagorasa przedstawia Burkert jako mędrca zajmującego się religią, rytuałami i praktycznymi nakazami życia codziennego, z których wiele opierało się na przemyśleniach dotyczących symbolicznych związków między rzeczami¹⁵.

Tak zwana „kwestia pitagorejska”, czyli problem z ustaleniem przekonań i działań historycznego Pitagorasa wynika przede wszystkim z faktu, że Pitagoras nie pozostawił po sobie żadnych pism. Problem ten jest nawet znacznie trudniejszy niż analogiczna kwestia sokratejska, bo o Pitagorasie nie pisali żadeni współcześni mu, młodszy uczeni, tak jak Platon i Ksenofont pisali o Sokratesie. Pierwsze szczegółowe teksty dotyczące Pitagorasa — traktaty Arystotelesa i jego uczniów, zachowane fragmentarycznie — pochodzą z końca IV wieku przed naszą erą. Natomiast najwcześniejsze pełne relacje na temat życia i przekonań Pitagorasa pochodzą dopiero z III i IV wieku naszej ery: są to dzieła Diogenesa Laertiosa oraz neoplatoników Porfiriusza i Jamblicha. Owe zachowane późniejsze teksty powstawały w atmosferze duchowej wyrosłej z potrzeby znalezienia świętego męża, któremu bogowie objawili całą prawdę. Ten pogląd na temat Pitagorasa przetrwał za pośrednictwem Proklosa do średniowiecza i renesansu, kiedy to niezwykle wpływowym nurtem stał się neoplatonizm¹⁶.

¹⁴ G. Lloyd, *Pythagoras*, dz. cyt., s. 24–45; A. Huffman, *The Pythagorean tradition*, dz. cyt., s. 66–87.

¹⁵ Tamże, s. 67–70.

¹⁶ Tamże.

Owa hagiografia Pitagorasa wywodzi się z neopitagoreizmu, zapoczątkowanego w Rzymie i Aleksandrii w I wieku przed naszą erą, który swój rozwój zawdzięczał Moderatosowi w I wieku naszej ery i Nikomachosowi w wieku II. Nikomachos przedstawia Pitagorasa jako wielkiego matematyka i twórcę *quadrivium* obejmującego arytmetykę, geometrię, astronomię i muzykę, przypisuje mu ponadto początek Platońskiego rozróżnienia między światem idei i światem materialnym, a chcąc zilustrować filozofię Pitagorasa przytacza Nikomachos cytaty z Platońskiego dialogu *Timajos*. Ta wizja Pitagorasa narodziła się jednak wcześniej, jak widzieliśmy z ustaleń Burkerta, pod koniec IV wieku przed naszą erą, wśród bezpośrednich uczniów Platona w Akademii¹⁷.

Główną trudnością metodologiczną przy próbie rekonstrukcji i oceny przedplatońskiego pitagoreizmu, a w szczególności wkładu samego Pitagorasa, jest właśnie ogromny wpływ neopitagoreizmu. Zachowane hellenistyczne, a zwłaszcza późnoantyczne źródła pełne są przedstawień nauk Pitagorasa i jego wczesnych uczniów, jednak zdecydowana większość tych świadectw budzi poważne wątpliwości. Według nich Pitagoras jako boski mędrzec, stanowił zasadnicze źródło wszystkiego, co istotne w greckiej filozofii i nauce. Doprowadziło to nie tylko do przypisania Pitagorasowi wyrażnie platonizujących poglądów, ale także do sfalszowania pod imionami Pitagorasa i jego — zarówno prawdziwych, jak i fikcyjnych uczniów — traktatów zdradzających wpływy filozofii Platona i Arystotelesa, a niektóre z owych fałszerstw były wprost parafrazami dzieł Platona i Arystotelesa. W rezultacie Pitagoras w późnych źródłach stał się ostatecznym autorem wszystkich osiągnięć intelektualnych Greków, który w pełni zaprezentował wszelkie wartościowe kwestie filozofii, matematyki i nauki. Waga kwestii pitagorejskiej wynika także z tego, że w przypadku innych przedsokratyków polegać można na tradycji doksograficznej, sięgającej do *Historii filozofii* Teofrasta z Eresos, jednakże opis Teofrasta dotyczący pitagorejczyków został ukształtowany już przez nowy pitagoreizm. Współcześnie przyjmuje się, że Pitagoras należał do tych mędrców, którzy nie napisali żadnego traktatu filozoficznego ani naukowego (świadectwo Jamblicha jest uważane za mylące), nie uczynił tego także żaden

---

¹⁷ Tamże.

z bezpośrednich uczniów Pitagorasa, być może z uwagi na zakaz ujawniania poglądów swego mistrza¹⁸.

W przypadku większości autorów starożytnych, gdy źródło antyczne przypisuje jakiś tekst konkretnemu autorowi zakładamy, że dany tekst jest autentyczny, do momentu, gdy ktoś dowiedzie, że jest inaczej. Istnieją wprawdzie dzieła przypisywane przez starożytną tradycję wybitnym autorom, takim jak Platon czy Arystoteles, a których autentyczność współcześni badacze zasadnie kwestionują. Niemniej jednak liczba prawdziwych dzieł Platona czy Arystotelesa znacznie przewyższa liczbę dzieł uznanych za fałszywe. W ramach tradycji pitagorejskiej sytuacja jest zgoła odmienna. Zbiór fałszywych tekstów pitagorejskich opracowany przez Thesleffa liczy około 245 stron. Z czterdziestu czterech autorów wymienianych przez Thesleffa, tylko w przypadku dwóch — Archytasa i Filolaosa — współcześni badacze są skłonni uznać, że przetrwało kilka autentycznych fragmentów ich dzieł. W odniesieniu do Archytasa Thesleff zebrał około 45 stron i 1200 wersów niemal na pewno fałszywych tekstów, w porównaniu z 7 stronami i 100 wersami w zbiorze Dielsa i Kranza, które większość badaczy uznała za autentyczne. Zatem pod względem liczby wersów, ilość autentycznego materiału to mniej niż 10 procent ilości materiałów fałszywych. Biorąc pod uwagę charakter całej tradycji pitagorejskiej, zazwyczaj zakłada się, że tekst jest fałszywy, chyba że pojawią się mocne dowody za jego autentycznością¹⁹.

Motywy powstawania pseudopitagorejskich traktatów, tak jak czas i miejsce ich powstania, pozostają przedmiotem sporów. Zeller datował wszystkie pseudopitagorejskie pisma na I wiek przed naszą erą, jednakże Burkert wykazał, że część z nich powstała już w III wieku przed naszą erą. Traktat Timajosa z Lokroj (po raz pierwszy wzmiankowany przez Nikomachosa) datowany jest na I wiek naszej ery, a traktat Okkelosa (wspomniany po raz pierwszy przez Warrona) na pierwszą połowę I wieku przed naszą erą. Jeżeli chodzi o traktaty sfalszowane w dialekcie doryckim (w tym przypisywane Archytasowi), Thesleff przyjmuje, że powstały na południu Italii w III wieku przed naszą erą, jednakże Burkert dowodzi, że stworzono je w Rzymie

¹⁸ G. Betegh, *Pythagoreans, Orphism and Greek religion*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014, s. 149–165.

¹⁹ C. A. Huffman, *Archytas of Tarentum: Pythagorean, Philosopher, and Mathematician King*, Cambridge 2005, s. 91–94.

w latach 150–100 przed naszą erą, pod wpływem inwazji filozofii greckiej na życie intelektualne Rzymian. Centrone z kolei powraca do stanowiska Zellera, według którego pochodziły z Aleksandrii, ze względu na ich podobieństwo do dzieł Filona z Aleksandrii²⁰.

Dlaczego zdecydowano się na tworzenie tego typu traktatów pod imionami wczesnych pitagorejczyków? W niektórych przypadkach fałszerzy mogły interesować pieniądze ze sprzedaży rzadkiego traktatu pitagorejskiego kolekcjonerowi ksiąg, takiemu jak numidyjski król Juba II (I wiek przed naszą erą), który — jak dowiadujemy się od Olimpiodora — był miłośnikiem pism pitagorejskich. Możliwe, że niektóre z traktatów stanowiły pierwotnie ćwiczenia retoryczne, w szczególności niektóre listy. Jednakże listy można było fałszować także ze względów merkantylnych, jako uwiarygodnienie innych fałszerstw: tak mogła zostać spreparowana korespondencja Archytasa z Platonem dotycząca pism Okkelosa, list Platona do Diona mógł pełnić także taką funkcję w odniesieniu do pism Pitagorasa, a list Lyzisa mógł odegrać taką samą rolę dla *Pamiętników pitagorejskich*, które cytował Aleksander Polihistor²¹.

Współcześni badacze podkreślają, że Pitagoras był postacią historyczną, a nie jedynie legendą, jak Orfeusz, Muzajos czy Abaris, i wywarł ogromny wpływ na ludzi żyjących bezpośrednio po nim. Wczesne źródła są spolaryzowane w ocenach Pitagorasa — od ogromnego podziwu po oskarżenia o szarlatanerię. Występuje w nich jednak pewna zgodność odnośnie wyjątkowości jego nauk na temat duszy, gdyż większość wczesnych źródeł sugeruje, że nauczał doktryny metempsychozy. (Nie wiemy, czy Pitagoras zdawał sobie sprawę z istnienia innych, odległych kultur o podobnych wierzeniach). Jeśli Pitagoras rzeczywiście głosił te poglądy, doktryna ta była wystarczająco niezwykła, by zapewnić mu opinię myśliciela nadzwyczaj oryginalnego. Jeśli przyjąć świadectwo Platona, można się zastanawiać, jaki rodzaj życia postulował Pitagoras. Czy chodziło o potwierdzone w źródłach rytuały oraz zalecenia i zakazy dietetyczne? Można wątpić, czy to zrobiłoby wrażenie na Platonie; bardziej zasadne jest przyjęcie, że duże znaczenie miała dla niego troska o duszę. Mamy także świadectwa, że uczniowie Pitagorasa stanowili w Wielkiej Grecji siłę polityczną, której spoiwem był podziw dla mistrza, jednak trudno

²⁰ B. Centrone, *The pseudo-Pythagorean writings, w: A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014, s. 315–340; C. A. Huffman, *Archytas of Tarentum*, dz. cyt., s. 93–94.

²¹ Tamże.

powiedzieć coś pewnego w kwestii osobistego zaangażowania Pitagorasa w politykę. Wizerunek Pitagorasa padł ofiarą tendencji do wyolbrzymiania. Już Arystoteles znał kilka „cudownych” opowieści na jego temat. Wizerunek Pitagorasa jako matematyka, teoretyka harmoniki i kosmologa przyjętą się dopiero w epoce hellenistycznej. Nie mamy podstaw, aby poglądy Filolaosa i Archytasa na temat ważkich problemów metafizycznych i matematycznych przypisywać Pitagorasowi. Wielkość Pitagorasa opiera się na wprowadzeniu, po pierwsze, potężnej, nowej wizji losu istot ludzkich po śmierci (doktryny metempsychozy) oraz, po drugie, sposobowi życia podporządkowanego kodeksowi moralnemu i religijnemu, który podbił południową Italię i zyskiwał nowych wyznawców jeszcze w sto lat po śmierci Pitagorasa²².

3. Źródła historyczne do biodoksografii pedagogicznej Pitagorasa i pitagoreizmu

Wzmiankowani już Laks i Most poświęcają Pitagorasowi i szkole pitagorejskiej cały wolumin (tom IV, część 1). Ze względu na specyficzny charakter źródeł dotyczących Pitagorasa odchodzą w tym tomie od przyjętego przez siebie porządku P — dane biograficzne o osobie, D — doktryny i R — recepcja, i zastępują go układem: Pitagoras a (P) — elementy biograficzne i legendarne, Pitagoras b (T) — *testimonia* na temat instytucji (szkoły), Pitagoras c (D) — doktryny przypisywane Pitagorasowi, jego powiedzenia i pouczenia. W sekcji T znajduje się szereg świadectw poświęconych organizacji nauczania w szkole pitagorejskiej, począwszy od słynnej wzmianki w *Politei* Platona, jednakże w zdecydowanej większości są to teksty późne: fragmenty żywotów Pitagorasa u Diogenesa Laertiosa, Porfiriusza i Jamblicha. Prezentowane są kolejno między innymi: wspólnota życia i nauczania, rola przyjaźni i diety, zasady przyjmowania do szkoły, autorytet Pitagorasa, praktyka milczenia, natura podziału uczniów na matematyków i akuzmatyków oraz jej racjonalne uzasadnienie, rola tajemnic i konsekwencje ich zdradzenia. Jednakże fragmenty *stricte* pedagogiczne znajdują się bardzo zasadnie dopiero w kończącej tom części poświęconej antycznej recepcji Pitagorasa, pitagorejczyków

²² G. Lloyd, *Pythagoras*, dz. cyt., s. 24–45; A. Huffman, *The Pythagorean tradition*, dz. cyt., s. 66–87.

i pitagoreizmu. Pomieszczone tam są pojedyncze wyimki poświęcone m.in. domniemanemu *Tripartitum* Pitagorasa, którego jedna z części miała nosić nazwę *Paideutikon*, fragmenty listu Teano do Euboli o cnocie kobiet, a jako *expressis verbis* edukacyjne świadectwa występują jedynie fragmenty przypisywanych w antyku Pitagorasowi *Złoty ch wierszy*²³.

Jeśli chodzi o pisma przypisywane w antyku samemu Pitagorasowi, to bardzo wcześnie już antyczni uczeni kwestionowali ich autentyczność, czego ślady mamy w żywocie Pitagorasa u Diogenesa Laertiosa. Jedna z części napisanego w dialekcie jońskim *Tripartitum* miała nosić nazwę *O wychowaniu (Paideutikon)*, a Diogenes Laertios broni jego autentyczności przed krytykami i przytacza z tego dzieła zasady dotyczące erotyki, picia i jedzenia, a także okresów w ludzkim życiu. Te trzy księgi Pitagorasa miał opublikować Filolaos, a później zakupić je miał za zawrotną sumę (100 min) Platon. Ponieważ tę historię znał perypatetycki biograf Satyros z Kallatydy, przypuszcza się, że *Tripartitum* zostało sfałszowane przed 200 rokiem przed naszą erą. Najśłynniejsze dzieło przypisywane Pitagorasowi — *Święty poemat (Hieros logos)* zawierający *Złote wiersze*, to także fałszerstwo o trudnym dатовaniu, jego fragmenty miał znać już Chryzyp. O mowach, jakie Pitagoras miał wygłosić w Krotonie do dzieci i młodzieży, wspomina rzetelny Porfiriusz w *Żywocie Pitagorasa*, zauważając: „Nikt zaś nie może powiedzieć dokładnie, co przekazywał swoim słuchaczom. Obowiązywał bowiem wśród nich nakaz milczenia”²⁴. Filozof z Tyru podaje nam jednak treść nauk i filozofii Pitagorasa, w szczególności szkolenie umysłu poprzez matematykę i filozofię liczb, rolę matematyki w oczyszczaniu umysłu i wychowaniu, jako przygotowaniu umysłu do kontemplacji idei oraz liczby jako narzędzia edukacyjne. Porfiriuszowy *Żywot Pitagorasa* daje nam dostęp do stanu pitagoreizmu w pierwszych wiekach naszej ery, oraz do poglądów Porfiriusza na temat Pitagorasa i tradycji pitagorejskiej. Porfiriusz prezentuje jednoznacznie pozytywne nastawienie do Pitagorasa, charakterystyczne dla średniego platonizmu, i pomija relacje pochodzące z negatywnej tradycji dotyczącej Pitagorasa, jakiej ślady odnaleźć możemy u Diogenesa Laertiosa. W późniejszym *Żywocie Pitagorasa* autorstwa Jamblicha mamy już znacznie bardziej rozszerzoną wizję działalności edu-

²³ *Early Greek philosophy*, vol. IV, dz. cyt.

²⁴ Porfiriusz, Jamblich, Anonim, *Żywoty Pitagorasa*. Przełożyła, wstępem oraz przypisami opatrzyła J. Gajda-Krynicka, Wrocław 1993, s. 10.

kacyjnej Pitagorasa, czy to będącą efektem konfabulacji, czy też korzystania ze źródeł nieznanymi jeszcze Porfiriuszowi. Związek między Pitagorejską filozofią a wychowaniem jest u Jamblicha następujący: z jednej strony filozofia obejmuje szereg nauk, takich jak medycyna, muzyka, fizyka, astronomia, matematyka i teologia, z których ta ostatnia, jako nauka o wiecznych, boskich istotach stanowi punkt kulminacyjny (odpowiadający nastawieniu pitagoreizmu na upodabnianie się do bogów), a z drugiej strony wychowanie stanowi sposób na przekazywanie tych nauk ludzkości w formie objawionej przez Pitagorasa, czego celem jest moralna poprawa i stopniowa deifikacja. W kolejnych partiach Jamblich przedstawia wychowanie oferowane przez Pitagorasa, skupiając się na etapach wstępnych i przygotowawczych: wychowaniu zwierząt, przypominaniu sobie wcześniejszych żywotów, kształceniu zmysłów poprzez muzykę, oczyszczaniu duszy, etapom edukacji uczniów Pitagorasa i odmiennym metodom nauczania oraz edukacji politycznej²⁵.

4. Konkluzje: miejsce Pitagorasa w dziejach pedagogiki i edukacji

Na zakończenie, korygując wyjściową tezę Janiny Gajdy–Krynickiej, uznać można zasługi Pitagorasa na niwie *historii kształcenia*, lecz nie dla *historii pedagogiki*. Chyba że historię kształcenia utożsamimy z historią myśli pedagogicznej, z uwagi na to, że ludzka praktyka jest zazwyczaj wynikiem jakiegoś namysłu — wtedy jednak początki pedagogiki należy przesunąć o kilka tysięcy lat wstecz, do czasów powstania pierwszych szkół pisarskich w starożytnej Mezopotamii, a może i o kolejne tysiące lat, do czasów prehistorycznych, bo przecież gatunkowi ludzkiemu nieodmiennie towarzyszy międzygeneracyjne przekazywanie doświadczeń poprzez posługiwanie się językiem. Tyle, że wówczas pojęciu ‘pedagogiki’ nadajemy znaczenie zupełnie odmienne od powszechnie przyjętego w tej dyscyplinie naukowej.

---

²⁵ B. Centrone, *The pseudo-Pythagorean writings*, op. cit., s. 316–318; Dominic J. O’Meara, *Iamblichus ‘On the Pythagorean Life’ in context*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014, s. 339–415; Constantinos Macris, *Porphyry’s ‘Life of Pythagoras’*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014, s. 381–398.

Bibliografia

- Betegh G., *Pythagoreans, Orphism and Greek religion*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. C. A. Huffman, Cambridge 2014.
- Böhm W., *Pädagogik*, w: *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*, red. D. Benner, J. Oelkers, Weinheim–Basel 2004.
- Busse A., *Die Anfänge der Erziehungswissenschaft*, „Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Geschichte und deutsche Literatur und für Pädagogik“ Bd. 26, 1910.
- Centrone B., *The pseudo-Pythagorean writings*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. Carl A. Huffman, Cambridge 2014.
- Derbolav J., *Protagoras — einer Väter der antiken Geisteswissenschaft?* w: J. Derbolav, *Impulse europäischer Geistesgeschichte*, red. D. Benner, W. Schmied-Kowarzik, L. Wigger, Sankt Augustin 1987.
- Early Greek philosophy*, vol. IV: *Western Greek thinkers*. Part 1. Edited and translated by A. Laks, G. W. Most, Cambridge–London 2016.
- Fischer W., Über Sokrates und die Anfänge des pädagogischen Denkens, w: W. Fischer, D. J. Löwisch, *Philosophen als Pädagogen. Wichtige Entwürfe klassischer Denker*, Darmstadt 1998.
- Gajda J., *Pitagorejczycy*, Warszawa 1996.
- Gajda-Krynicka J., *Piśmiennictwo filozoficzne epoki przedplatońskiej — jońska filozofia natury*, w: *Literatura Grecji starożytnej*, red. H. Podbielski, t. 2, Lublin 2005.
- Gajda-Krynicka J., *Recenzja dorobku naukowego i rozprawy habilitacyjnej dr Marcina Wasilewskiego*, Wrocław 2014 [maszynopis].
- Grasberger L., *Erziehung und Unterricht im klassischen Altertum*. II Theil: *Der musische Unterricht oder die Elementarschule bei den Griechen und Römern*, Würzburg 1875.
- A history of Pythagoreanism*, red. C. A. Huffman, Cambridge 2014.
- Huffman C. A., *Archytas of Tarentum: Pythagorean, Philosopher, and Mathematician King*, Cambridge 2005.
- Huffman C. A., *The Pythagorean tradition*, w: *The Cambridge companion to early Greek philosophy*, red. A. A. Long, Cambridge 2006.
- Jaeger W., *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, tłum. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001.
- Langewand A., *Moralerziehung/Tugendbildung*, w: *Historisches Wörterbuch der Pädagogik*, red. D. Benner, J. Oelkers, Weinheim–Basel 2004.

- Lloyd G., *Pythagoras*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. C. A. Huffman, Cambridge 2014.
- Lüth Ch., *Einführung. Griechenland*, w: *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, red. J. Christes, R. Klein, Ch. Lüth, Darmstadt 2006.
- Macris C., *Porphyry's 'Life of Pythagoras'*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. C. A. Huffman, Cambridge 2014.
- O'Meara D. J., *Iamblichus' 'On the Pythagorean Life' in context*, w: *A history of Pythagoreanism*, red. C. A. Huffman, Cambridge 2014.
- Porfiriusz, Iamblich, Anonim, *Żywoty Pitagorasa*. Przełożyła, wstępem oraz przypisami opatrzyła J. Gajda-Krynicka, Wrocław 1993.
- The Pythagorean texts of the Hellenistic period*. Collected and edited by H. Thesleff, Åbo 1965.
- Wasilewski M., *Pedagogika grecka od Protagorasa do Posejdoniosa*, Łódź 2017.
- Wasilewski M., *Protagoras z Abdery — sofista i wychowawca. Studium z historii filozofii wychowania*, Łódź 2013.
- Wołoszyn S., *Pedagogika sofistów. Studium z dziejów antycznej kultury pedagogicznej (część druga)*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr (1) 3, 1957.

PYTHAGORAS OR PROTAGORAS? ON THE GENESIS OF GREEK PEDAGOGY

Summary

The starting point of the article is the polemic with the thesis attributing the rise of Greek pedagogical reflection to Pythagoras of Samos. Further on a review is presented on the latest studies on Pythagoreanism and their consequences for historical and pedagogical research, as well as an attempt to show the role and place of Pythagoras of Samos for the history of pedagogy and education.

Keywords: history of pedagogy, Pythagoreanism, Pythagoras of Samos, Protagoras of Abdera